

Medryckande men ojämnt om krig i Baltikum 1918–1920

Tobias Berglund & Niclas Sennerteg, *Baltikums befrielse*, 507 s., ill., Natur och Kultur, Stockholm 2023.

”**I** ÖSTER VAR TYSKLAND SEGRARE”, slog Rüdiger von der Goltz fast i sina minnen från första världskrigets våldsamma efterspel både norr och syd om Finska viken. Den beryktade tyske befälhavaren är en av förgrundsgestalterna i Tobias Berglunds och Niclas Sennertegs senaste bok *Baltikums befrielse 1918–1920*, en medryckande skildring av Estlands, Lettlands och Litauens självständighetskamp i kejsardömet Rysslands ruiner. von der Goltz, som ledde de tyska trupperna i Finland 1918, är likaså en av de väsentliga länkarna till historieforskaren Berglunds och journalisten Sennertegs tidigare verk *Finska inbördeskriget* (2017). Även svenska frivilliga, deras erfarenheter och senare öden, inkluderas och intar en avsevärt mer framträdande ställning i den senaste boken. Krigets storskaliga och hänsynslösa våld, inte minst mot civila, är likaså ett centralt tema som är bekant från det förra verket.

Upplägget och tillvägagångssättet i den ”baltiska” nyheten liknar i övrigt de i den ”finska” föregångaren. Syftet i båda är att fylla den svenska allmänhetens kunskapsluckor om krigshändelserna genom en mångsidig redogörelse som uppmärksammar även Sveriges delaktighet. Också *Baltikums befrielse* är uppbyggd mestadels kronologiskt med tematiska växlingar mellan Estland, Lettland och Litauen samt med avstickare till Sverige. En viss ironi finns i att i stort sett samma kunskapsluckor beklagas av Carl Axel Mothander, grundaren av den kortlivade Svenska kåren i Estland, i hans memoarer från 1943. Mothander, som deltog i både det finska inbördeskriget och det estniska frihetskriget, är också en episodisk, men mycket problematisk figur i Sennertegs och Berglunds senaste bok. Både *Baltikums befrielse* och *Finska inbördeskriget* presenteras nu som led i ett ambitiöst projekt vars syfte är att beskriva och förklara tiden 1914–1922 som enligt författarna i mångt och mycket skapat det Norden och Baltikum vi känner i dag. Författarna jämför denna period i regionens historia med hasardspelens ”all bets are off” – en tid när allt är möjligt och alla utfall oförutsägbara.

Baltikums befrielse är ett spel med avsevärt högre insatser än *Finska inbördeskriget* – minst tredubbla sådana. Områdena innanför dagens Estland, Lettland och Litauen präglas av olika villkor och utvecklingsmönster före, under och efter de i boken skildrade händelserna, även om de uppvisar likheter och har flera beröringspunkter. Den huvudsakliga handlingen sträcker sig i tid och rum från den första sovjetryska-estniska sammandrabbningen vid Narva i slutet av november 1918 till det polsk-litauiska eldupphöret i kampen om Vilnius två år senare. Författarna kallar detta kust- och inlandsområde längs axeln Danzig-Petrograd för ”imperiernas dörrmatta”.

Fyra kartor som boken är försedd med avbildar krigsläget i regionen under den skildrade perioden och hjälper läsaren följa med händelseförloppet. Stavfel som börjar redan på bokomslaget baksida och som förekommer i uppseendeväckande stort antal genom hela verket påträffas tyvärr även i kartorna. Frånvaron av förklaringar kan göra kartorna något svårtillgängliga för den svenska allmänheten som högst sannolikt har föga aning om hur exempelvis Baltiska lantvärnets och Järndivisionens fanor ser ut eller varför det finns två olika tyska flaggor. Detta gottgörs i viss mån med appendixen med områdets variationsrika ortnamn och andra nyttiga grunduppgifter, såsom korta biografiska notiser. Flera namn därifrån blir senare väsentliga drivkrafter i den tyska nationalsocialismens framväxt, till vars frukter även Baltikums uppstyckning mellan Tyskland och Sovjetunionen 1939 hör.

Dagens Estland och Lettland, som ligger i mitten av ”imperiernas dörrmatta”, har åtnjutit nästan tvåhundra år av relativ stabilitet mellan stora nordiska kriget och första världskriget, varefter allting skakas upp och ner. Ömsesidiga hänsynslösa grymheter tilltar medan frontlinjen i det alltmer krigshärjade området flyttar fram och tillbaka och de inblandade, i synnerhet utländska frivilliga och yrkeskrigare, sjunker allt djupare i ett ”mörkrets hjärta” där gränserna för det tänkbara tänjs ut. Tysk inblandning medför dessutom rena kolonialistiska tankegångar och erfarenheter till krigets politiska mål samt taktiska lösningar på främst Lettlands slagfält. Författarna visar allt detta bland annat genom talrika vittnesmål i form av dagböcker, memoarer och tidningsinlägg som flera inblandade krigare, befälhavare och övriga åskådare lämnat efter sig. Omfattningen av efterlämnat svenskt material verkar dock bestämma över hur mycket utrymme de olika krigsskådeplatserna får i boken, oavsett deras faktiska betydelse.

Premisserna för detta drama i tre akter är Rysslands politiska sammanbrott och Tysklands militära fortbestånd i öst, bland annat i Baltikum, vid utgången av första världskriget. Det utgör en regional dimension av den nya globala situationen där den amerikansk-brittisk-franska ententen

krossat de tyskledda centralmakterna i väst och syd. Nationell självbestämmanderätt präglar dagordningen i hela Central- och Östeuropa, medan revolutionen i Ryssland söker att sprida sig västerut efter Brest-Litovskfredens annullering. Tyskland, som drar in sina förband i väst, avkrävs av ententen att behålla dem i öst för att hejda bolsjevikernas frammarsch och köpa de nyfödda småstaterna tid att upprätta eget försvar, medan ”vita” ryska styrkor vid Östersjökusten kämpar för att störta sovjetväldet i det övriga Ryssland. Allt detta övervakas av den brittiska marinen som hålls redo att gripa in. Det korta tidsavsnittet 1918–1920 på det område vi i dag känner som Baltikum är således både en komplex period och miljö med flera inblandade aktörer. Det leder till en rad utmanande frågor varav några är bekanta från *Finska inbördeskriget*.

Ett eller flera krig, befrielse-, självständighets- eller inbördeskrig samt vilket större sammanhang det eller de tillhör utgör bokens grundläggande frågor. Författarna väljer att närma sig ämnet som *ett* självständighets- eller befrielsekrig med Estlands, Lettlands och Litauens nationellt betingade aspekter, även om pluraler förekommer senare. De säger sig i varje fall undersöka detta krig som en avgränsad del av den ”världsbrand” 1912–1923 som börjar med Balkankrigens gnista och slutar med den ryska revolutionens glödande kol. *Baltikums befrielse* visar sig dock i praktiken även inbegripa det polsk-sovjetiska kriget 1919–1921. Det utgör det centrala elementet i nationalstaten Litauens kristallisering, som lätt förtjänar en egen del i författarnas bokprojekt – eller åtminstone fler kapitel i den nuvarande boken.

Berglund och Sennerteg lyfter fram självständighetskrig som ett neutralt och konstaterande betecknings sätt. De tre republikerna Estland, Lettland och Litauen, på Europas omritade karta i det sammanbrutna kejsardömet Rysslands västra utkant, är onekligen ett utfall av den kamp som fördes på det området 1918–1920. Litauen kan enligt författarna även betraktas som återupprättat – det vill säga att landet får tillbaka sin förlorade självständighet. På så sätt likställs en aspirerande modern nationalstat med ett upplöst tidigmodernt storfurstendöme vid samma namn. Anspråken på denna kontinuitet gjordes även förgäves av litauiska representanter vid freds-förhandlingarna med Sovjetryssland 1920. Det är emellertid, precis som författarna själva senare visar, självbestämmanderätt i stället för påstådda storfurstliga anor som den sovjetryska sidan erkänner för Litauens del. Rätten att förvalta och bygga på arvet efter storfurstendömet bestreds dessutom av ättlingar till det gamla Litauens politiska nation, *szlachta*. Till *szlachta* hörde även den litauiske adelsmannen vid Polens styrrätt, Józef Piłsudski, och hans federalistiska anhängare som drömde om en förbundsstat från Östersjön till Svarta havet. Detta perspektiv behandlas dock endast i förbifarten.

Även befrielsekrig är enligt Berglund och Sennerteg en lämplig benämning. De hänvisar till den baltiska adelns förtryck av den estniska och lettiska allmogen, som var ”utan motstycke i Norden”, och väver samman kriget med böndernas befrielsekamp som inleddes i mitten av 1800-talet. Estlands och Lettlands agrara reformer 1919 och 1920 som drog in och fördelade de baltiska storgodsens mellan nya ägare presenteras därför som en logisk final för denna kamp. Liknande tankegångar och utvecklingar präglar vid samma tid även Litauen, där en motsättning uppstår mellan de litauiskspråkiga bönderna och de polskspråkiga godsägarna, men författarna förbiser detta.

Befrielsekrig motsvarar i varje fall den respektive konfliktens vedertagna benämningar inom estniska, lettiska och litauiska historiografiska traditioner. Det heter ”frihetskriget” i Estland (est. *vabadussõda*), men ”frihetskamperna” i Lettland och Litauen (let. *brīvības cīņas* och lit. *laisvės kovos*). Självständighetskriget och självständighetskamperna förekommer också i lettiska och litauiska sammanhang (let. *neatkarības karš* och lit. *nepriklausomybės kovos*). Beteckningen av Lettlands och Litauens fall som ”kamper” i stället för ”krig” verkar tyda på att händelserna upplevs som mer komplexa än enbart krigföring mot en främmande, sovjetrysk makt vilket i större utsträckning gäller för Estlands del. Detta intryck ger även boken i sin helhet, eftersom dess fokus i praktiken ligger på händelserna i Estland och Lettland samt på det ryska närområdet österut.

En grundlig diskussion om de skildrade händelserna i Baltikum som ett inbördeskrig uteblir, även om ett helt kapitel heter ”Rigas fall. Röda letter mot vita”. Författarna kanske har rätt i att inbördeskrigsperspektivet på Baltikums kampår 1918–1920 är marginellt och snarast hör till den sovjetiska diskursen. De menar också att det i jämförelse med Finland 1918 finns en klar uppdelning mellan ”landsmän” och ”utomstående” bland motståndarsidorna, fastän tyskarnas inblandning norr om Finska viken är lika tydlig och slutligen avgörande. Referensramen av inbördeskriget i Finland med dess uppdelning i borgerliga ”vita” och socialistiska ”röda” landsmän verkar i varje fall föga lämplig för Baltikum.

Att betrakta Baltikums krig 1918–1920 som en kamp mellan ”landsmän” och ”utomstående” stämmer säkerligen överens med de estniska, lettiska och litauiska nationalisternas inställning under och efter de skildrade händelserna vilken i sin tur ligger till grund för de baltiska staternas nuvarande historiska paradigm. Den oreflekterade upprepningen av nationalistiska tankegångar leder exempelvis till att adelns polska språk och sed i storfurstendömet Litauen framhävs som en ”hämmande” faktor för landets utveckling – en syn som stämmer överens med den åsikt som framfördes av den litauiska delegationen i Paris 1919.

Det är dock allt annat än en klar uppdelning i inhemska och främmande krafter som träder fram senare i boken. En invecklad handling utspelar sig vid slutet av världskriget runt vad som skulle bli de självständiga nationalstaterna Estland, Lettland och Litauen. Deras sak förs av demokratiskt sinnade provisoriska regeringar med växlande stöd hos befolkningen. De tre länderna erkänns de facto, men gränserna förblir länge en öppen fråga. Den svåraste sitsen tillföll den lettiska regeringen under Karlis Ulmanis, men även de estniska och litauiska motsvarigheterna under ledning av Konstantin Päts, respektive Antanas Smetona, fick på var sitt håll och sätt kämpa hårt, ofta mot egna landsmän med andra språk eller övertygelser. Författarna visar hur utmaningar utifrån, beroende på sammanhanget, kommer från sovjetryska, tyska, vita ryska eller polska krafters håll. De senare tre växlar mellan rollen som bundsförvant och motståndare till de tre nationalstaternas sak, medan Sovjetryssland framställs som en sorts odiskutabel, ultimata antagonist. Litauens diplomatiska och aktivistiska balansgång i kampen om Vilnius uppvisar en mer nyanserad och komplex bild av de litauisk-sovjetryska förhållandena, men författarna låter bli att gå in på sådana detaljer.

Landsmän från före detta ryska Östersjögovernementen och Nordvästra kraj tog till vapen mot varandra för olika moderna visioner. Ofta gjordes detta med lika namn, men med olika innebörd, liksom i Litauen – som projicerades på samma territorier 1918–1920. Detta blev speciellt tydligt i Lettlands fall, där talrika förband av de berömda lettiska skyttarna gick i spetsen för Sovjetrysslands framstöt mot Riga som i stor utsträckning försvarades av tyska och baltiska frikårer. De senare bildades av det baltiska tyskspråkiga riddar- och borgerskapet som hoppades på tyskt stöd i försvaret av sin upphöjda ställning, och i förlängningen för att omvandla de forna Östersjögovernementen till ett förenat rike. Andra balter, såsom den tsartrogne fursten och tidigare chevaliergardisten Anatol von Lieven med sina förband, följde i Mannerheims spår och anslöt sig till det självständiga Estlands och Lettlands sak. Litauern Piłsudski vände sig förgäves till sina landsmän, det forna storfurstendömet Litauens invånare, när polska styrkor intog Vilnius, dess gamla huvudstad. Hans federalistiska vision motarbetades dock av nationalisterna i Warszawa, Kaunas och även i själva Vilnius. Detta, precis som mycket annat av det som var viktigt för Litauens del, uteblir i de två mycket kortfattade ”litauiska” kapitlen i boken.

Baltikum blev på så vis ett slagfält för kampen mellan olika framtidsvisioner av nationell parlamentarism och proletär diktatur vilken utkämpades av landsmän och främlingar, tidigare och nyblivna sådana. Det finns därför gott om belägg för att även problematisera kampåren 1918–1920 som inbördeskrig, framför allt i Lettland och Litauen. Också självständighets-

krigets perspektiv, som författarna framhäver som det mest neutrala för alla tre staters vidkommande, kan debatteras. Egentligen torde det vara rimligare att i Estlands fall tala om "självbestämmandekrig". Esternas företrädare Päts var ju mycket entusiastisk till att i praktiken ge bort en del av suveräniteten till en finsk-estnisk förbundsstat som på längre sikt ansågs kunna tjäna nationens intressen bättre. Självtändighet var sällan det högsta målet för nationalistiska rörelser i början av 1900-talet; oftast var det ett tänkbart medel och ramverk för att utöva självbestämmande, vilket även stämmer in på Estland.

Det går således att diskutera huruvida kampåren 1918–1920 i Baltikum kan betraktas som självständighets-, befrielse-, inbördes- eller rent av självbestämmandekrig, även om den nationalistiska historiografin säger annorlunda. En sak är emellertid bortom allt tvivel – det handlade i hög grad om ett krig av frivilliga, precis som boken låter förstå. En helt självständig aktör och faktor i regionen hette rent av Västra frivilliga armén – en besynnerlig samling av vita ryska och tyska trupper under den ökände Pavel Bermond-Avalov. Årsdagen av segern över "bermondtianerna" den 11 november 1919 tillägnas i dagens Lettland minnet av alla de som kämpade för landets frihet. Segerdagen i Estland är i sin tur knuten till den estniska arméns triumf över de tysk-baltiska frivilliga styrkorna vid det lettiska Cēsis den 23 juli 1919.

Trots mängden olika nationaliteter och politiska åsikter som rörde sig i området under den aktuella tiden bestod de olika trupperna proportionellt sett till en stor del av frivilliga med varierande erfarenheter i bagaget. Bland både frivilliga och yrkesmilitärer fanns det därför gott om bland annat lycksökare, äregiriga och äventyrslystna män i alla åldrar. Andra, i synnerhet tyskar, försökte att undkomma nöden i hemlandet och lockades därigenom av den lettiska nationella regeringens löften om odlingsmark och medborgarskap mot krigstjänst.

Frivilliga kom till Baltikum från en mängd europeiska länder, däribland från alla nordiska stater förutom Island. Stort fokus ges den svenska viljan att hjälpa, där många veteraner från det finska inbördeskriget hade sitt finger med i spelet. Bland dem återfinns exempelvis den i början omtalade Carl Axel Mothander, en så kallad "svart häst" som i januari 1919 plötsligt gjorde entré på estnisk jord. Mothander hade deltagit på den vita sidan i det finska inbördeskriget och fick i Estland i uppdrag av den estniska regeringen att sätta ihop en trehundra man stark kår med svenska frivilliga. Detta projekt föll dock snabbt samman, bland annat på grund av ledningens överdådiga livsstil, usla administration samt undermåliga underhåll av soldaterna. Svenska frivilliga var dock inte ensamma ökända för liknande utsvävningar; till exempel tenderade även den finska gruppen Pohjan Pojat att vilja leva loppan så fort tillfälle gavs.

Svenska veteraner från det finska inbördeskriget tog även värning i de finska frivilligstyrkorna och då främst i den första kåren, som till och med leddes av en svensk veteran vid namn Martin Ekström.

Ögonvittnesskildringarna av krigsåren i Estland är med ett undantag skrivna av tyskar, britter eller svenskar. Med tanke på den i övrigt ringa västeuropeiska närvaron i området tar författarnas starkt svenska fokus proportionerligt sett alldeles för stor plats. Av de finska frivilligas befälhavare väljer författarna också att ägna ett helt kapitel åt den av dem som var svensk medan den estnische Hans Kalm får nöja sig med en enda sida. Ett mindre fokus på svensk inblandning i konflikten hade definitivt gjort boken mer intressant även för icke-svenska läsare. I övrigt skulle också en mer mångfasetterad palett av åskådare ha platsat bra, eftersom de presenterade personliga upplevelserna begränsats till det militära i form av yrkesmilitärer eller frivilliga.

Det individuella perspektivet på kriget blir något mångsidigare när blicken vänds mot Lettland, vars synnerligen invecklade händelseförlopp framställs bland annat genom vittnesmål av en tonårig adelsman i det baltiska lantvärnets led och av en rysk Rigabo. Den tidigare blir senare känd som den vänstersinnade tyske författaren Alexander Stenbock-Fermor. Frivilligas och yrkeskriegers insats samt deras senare avtryck i historien är, som nämnts, en av bokens väsentligaste infallsvinklar och det ämne som ibland tenderar överskugga den större bilden av Baltikums kampår.

Det överdrivna fokuset på svenska frivilliga och på krigsskådeplatsens nordliga och nordöstliga delar blir speciellt påtagligt i Litauens fall. Ett av de endast två kapitlen som tilldelas landet heter ”Litauen och den svenske flygaren”, varmed det enda individuella perspektivet på kriget i den delen av Baltikum förblir episodiskt och svenskt. De tillspetsade och invecklade krigshandlingarna som avgjorde Litauens öde avfattas på ett trettiotal sidor. Det är mindre än ett enda av de kapitel som tillägnas den vita ryska Nordvästra arméns försök att återerövra Petrograd.

Baltikums befrielse av Tobias Berglund och Niclas Sennerteg är ett medryckande och flytande skrivet verk om Baltikum 1918–1920 – ett område och en tid som förtjänar mer uppmärksamhet och kännedom i både Sverige och Finland. Berglund och Sennerteg skriver livfullt om den kaotiska period som Baltikum upplevde efter första världskriget. Tveklöst lyckas de i sitt uppsåt att fylla den rikssvenska allmänhetens bildningsluckor, även om berättelsen som helhet ter sig oproportionerligt svenskcentrerad och som kraftigt koncentrerad på det estnisk-lettiska. Många av dessa luckor, i synnerhet kring Litauen, fylls därför mycket hastigt, sparsamt och ojämnt. Det förstärker det blandade intryck som boken lämnar.

Det neutrala Sveriges betydelse för det formgivande händelseförloppet på andra sidan Östersjön 1918–1920 är värd att redogöras för, precis som

de svenska frivilligas medverkan. Fler lokala synvinklar hade säkerligen gynnat även den svenska allmänhetens kunskap om och förståelse av ämnet. Under denna tidsperiod är det givetvis svårt att fokusera helt på endast de baltiska folken, eftersom ryska och tyska aktörer ständigt gör sig påminda, tillsammans med kommunister av blandade nationaliteter. Till sist känns det dock som om ester, letter och litauer ständigt innehar andra eller tredje plats i berättelsen.

Pavel Petrov & Cecilia Toivanen